

Ramazon BOBOKALONOV,
 Buxoro davlat universiteti professor, (DSc)
 Tel:+998 91 342 39 13
 E-mail:r_bobokalonov@gmail.com
Feruza RUSTAMOVA,
 Buxoro davlat universiteti o'qituvchi,
 Tel:+998905788789
 Э-маил:f_rustamova@mail.ru

BuxDU professori M.I. Gadoyeva taqrizi asosida

ASTRONOMIK VA KOSMOLOGIK SO‘ZLARNING KOMPARATIV-DISKURSIV TAHLILI

Аннотация

Maqolada zamonaviy astronomiya va kosmologiya fanlarining sohaviy terminlari, leksik birliklar, leksik chatishmalar, so‘z va iboralarning lingvomadaniy xususiyatlari hamda mikro va makrosistemi bilan bog‘liq nazariy masalalar diskursiv tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: diskursiv tahlil, nutq, semiotika, kontekst, astronomiya, kosmologiya, yulduzlar, qora tuynuklar, tumanlik, qora materiya, qora energiya ekzosayyora.

COMPARATIVE-DISCURSIVE ANALYSIS OF ASTRONOMICAL AND COSMOLOGICAL WORDS

Annotation

In the article, theoretical issues related to field terms of modern astronomy and cosmology, lexical units, lexical conjugations, linguistic and cultural features of words and phrases, as well as the micro- and macrosystem are analyzed.

Keywords: discourse analysis, discourse, semiotics, context, astronomy, cosmology, stars, black holes, nebula, dark matter, dark energy exoplanet.

КОМПАРАТИВНО-ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ АСТРОНОМИЧЕСКИХ И КОСМОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические вопросы, связанные с отраслевыми терминами, лексическими единицами, лексическими скрещиваниями, лингвокультурными особенностями слов и выражений, а также микро и макросистемой современной астрономии и космологии.

Ключевые слова: дискурсивный анализ, дискурс, семиотика, контекст, Астрономия, космология, звезды, черные дыры, туманность, темная материя, темная энергия экзопланета.

Kirish. Diskursiv tahlil yoki nutq bilan aloqador tadqiqotlar yozma, vokal yoki imo-ishora tilidan foydalanish yoki har qanday muhim semiotik hodisani tahlil qilishga yondashuvdan iboratdir. To‘g‘ridan to‘g‘ri ilmiy yo‘nalish sifatida diskursiv tahlil so‘nggi o‘n yilliklardagina shakllandi. Nutq tahlilining ob‘ektlari so‘zlar, iboralar, jumlar, takliflar, nutq yoki nutqning izchil ketma-ketligi nuqtai nazaridan turlicha aniqlanadi. “Diskursiv” atamasi (fransuzcha discours, inglizcha discourse, lotincha discursus “oldinga va orqaga yugurish; harakat, aylanish; suhbat, suhbat”, ya‘ni nutq, til faoliyati jarayoni; so‘zlashuv usuli) so‘nggi o‘n yilliklarda keng ommalashib bormoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Diskursiv” atamasi zamonaviy tilshunoslikda “matn” tushunchasiga ma‘no jihatidan yaqin bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan lingvistik mulohazaning dinamik xususiyatini aniqlashga xizmat qiladi; boshqa tahlillardan farqli o‘laroq, birinchi navbatda matnning statik ob‘ekt, lingvistik faoliyat natijasi sifatida olib qaraydi. «Diskursiv» deganda bir vaqtning o‘zida ikkita komponent tushuniladi: 1) ijtimoiy kontekstga kiritilgan lingvistik faoliyatning dinamik jarayoni va 2) uning natijasi (ya‘ni matn) tushuniladi. Ba‘zida nutq tushunchasini «uyushgan matn» iborasi bilan almashtirishga urinishlar ham uchraydi.

20-asrning tilshunoslik fonida diskursivni, shuningdek, tilshunoslikning tegishli boshqa bo‘limlarini fanlararo yo‘nalishda o‘rganishni, jumladan, diskursiv tahlilini, aniqroq qilib aytganda, til fanini nutqni o‘rganishdan “tozalash” uchun kurashni F. de Sossyur o‘zining semiotika ta‘limotida boshlab berdi. Tilshunoslikning asl ob‘ekti nutqdan farqli o‘laroq til tizimi deb qaraldi. N.Xomskiy esa F. de Sossyur g‘oyalarini reallashtirish uchun tilshunoslarning e‘tiborini lingvistik “kompetentlik” va tildan foydalanish masalalariga qaratdi. Biroq so‘nggi paytlarda til fanida kognitiv munosabatlar yanada o‘zgarib boshladi, ilmiy fikrlar kuchaydi, shunga ko‘ra, hech qanday til hodisalarini ularning qo‘llanishidan tashqari, ularning diskursiv tomonlarini hisobga olmasdan, adekvat tushunib, tasvirlab bo‘lmashligi ta‘kidlandi. Shu sababli, diskursiv tahlil tilshunoslikning markaziy bo‘limlaridan biriga aylandi.

Diskursiv tahlilning maqsadi og‘zaki yoki yozma nutqning ortidagi ijtimoiy kontekstni aniqlash, til va ijtimoiy jarayonlar o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishdir. Tilni nutq sifatida talqin qilish, uni amalga oshirishning ijtimoiy sharoitlarida bevosita ildiz o‘tgan ijtimoiy harakat shakli sifatida unga munosabatni o‘z ichiga oladi. Bu qarashning shakllanishiga tilshunoslik, falsafa, antropologiya va sotsiologiyadagi bir qator nazariy yo‘nalishlar ta‘sir ko‘rsatdi. Ular orasida markaziy o‘rinlardan birini o‘tgan asrning 1950-yillari boshida J.Ostin yaratgan va J.Searl asarlarida rivojlangan nutqiy harakatlar nazariyasi egallaydi. Bu nazariyada til umumbashariy yoki doimiy ravishda qayta belgilangan ma‘nolar yig‘indisi sifatida emas, balki odamlarning kundalik amaliyotda boshqalarning xatti-harakati, fikri va his-tuyg‘ulariga ta‘sir ko‘rsatadigan harakat sohasi sifatida qaraladi. Shu bilan birga, so‘zlar orqali amalga oshiriladigan harakatlar va ulardan foydalanishning ijtimoiy konteksti o‘rtasidagi yaqin aloqalar ta‘kidlangan.

Mavzu maqsadi - astronomik va kosmologik so‘zlarning diskursiv tahlili ham ana shu masalalar bilan bog‘liqdir. Diskursiv tahlilning “mafkuraviy manbalari”dan biri analitik falsafaga mos ravishda vujudga kelgan nutqiy harakatlar nazariyasi hisoblanadi. Uning o‘zagi ingliz mantiqchisi J.Ostin tomonidan 1955-yilda Garvard universitetida o‘qilgan va 1962-yilda “Word as action” nomi bilan nashr etilgan ma‘ruzalar kursida taqdim etilgan g‘oyalardir. Keyinchalik bu g‘oyalar amerikalik mantiqshunos J.Searl tomonidan «Nutq aktlari» monografiyasi va bir qator maqolalarida ishlab chiqilgan. Ushbu tendentsiyaning

o'ziga xos xususiyati tilga qiziqish, til nima, uning dunyo ob'ektlari bilan bog'liqligi, so'zning ma'nosi nima degan savollarga javob berishga urinish edi.

Diskursiv tahlil, yangi yondashuv bo'lganligi sababli, boshqa yondashuvlardan farqlidir. Birinchi navbatda, diskursiv tahlildan kundalik muloqotni tahlil qilishda foydalaniladi. Diskursiv tahlil til sohalari nutq atrofida birlashtiradi. U. Chefnig S. Tompson, B. Foks, S. Fordlarning axborot oqimini o'rganish, dialogda grammatika va shaxslararo muloqot o'rtasidagi munosabatni tahlil qilish sohasidagi kognitiv nazariy qarashlari, T. Jivonning nutq va grammatika o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishi, R. Tomlinning eksperimental diskursiv tadqiqotlari, R. Longakrning "diskurs grammatikasi", M. Xollideyning "tizim-funksional grammatikasi", T. van Deykning tushunish strategiyalari sintezi, V. Kinch, L. Polanyining nutq strukturasi umumiy modeli yaratish g'oyasi, V. Labov va J. Gampersning sotsiolingvistik yondashuvlari, M. Gernsbekerning psixolingvistik "qurilish tuzilmalari modeli" va boshqalar diskurs tahlil tamoyiliga asosan amalga oshirilgan.

Tahlil va natijalar. Nutqning diskursiv tuzilishi ikki so'zlovchi va qabul qiluvchining mavjudligini nazarda tutadi. Nutqni qurish (yaratish, sintez qilish) jarayonlarini modellashtirish nutqni tushunish (tahlil qilish) jarayonlarini modellashtirish bilan bir xil emas. Nutq fonida uch xil matn ajratiladi: 1) nutq konstruksiyasi bilan bog'liq yo'naltiruvchi matnlar va 2) nutq adressati tomonidan qabul qiluvchi matnlar va 3) nutq jarayonida uchinchi tarafdan yuzaga keladigan lingvistik aloqa jarayoniga munosabat bildiruvchi tahliliy matnlar.

Nutq nazariyasining rivojlanishida mashhur ingliz olimi T.A. Van Deykning fikricha, "kontekst – keng ma'noda nutq so'zlovchi, tinglovchi (kuzatuvchi va boshqalar) o'rtasida ma'lum vaqt, fazo va hokazolarda kommunikativ harakat jarayonida yuzaga keladigan kommunikativ hodisadir." Shu bilan birga, u ushbu kommunikativ harakat uchun og'zaki va og'zaki bo'lmagan komponentlar maqbul ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tor ma'noda nutq faqat og'zaki tarkibiy qismga qaratiladi va uni quyidagicha ta'riflash mumkin: «muloqot» atamasi kommunikativ harakatning tugallangan yoki davom etayotgan «mahsuli», uning yozma yoki og'zaki nutq natijasini anglatadi. Har qanday matnni yaratish, tushunish va uning ustida ishlash aniq bilimni talab etadi. Bu jarayon tadqiq markazida turman mavzu uchun ham ahamiyatlidir. Osmon jismlari, siru sanoati, hodisa va kelajak uchun bashorat qilinishi ikki fan uyg'unligida aniqlanadi. Bular: astronomiya va kosmologiya. Astronomiya - osmon jismlari va hodisalarini o'rganuvchi tabiiy fan. Ularning kelib chiqishi va evolyutsiyasini tushuntirish uchun matematika, fizika va kimyodan foydalaniladi. Qiziqarli obyektlar qatoriga sayyoralar, oylar, yulduzlar, tumanliklar, galaktikalar va kometalar kiradi. Tegishli hodisalarga o'ta yangi yulduz portlashlari, gamma nurlarining portlashlari, kvazarlar, blazarlar, pulsarlar va kosmik mikroto'lqinli fon radiatsiyasi shular jumlasidandir. Umuman olganda, astronomiya Yer atmosferasidan tashqarida paydo bo'lgan hamma narsani o'rganadi.

Astronomiya eng qadimgi tabiiy fanlardan biridir. Ilk tarixiy matnlarda sivilizatsiya bilan shug'ullanish tungi osmonni kuzatishlardan boshlangan. Bularga bobilliklar, yunonlar, hindlar, misrliklar, xitoylar, mayyalar va Amerika qit'asining ko'plab qadimgi mahalliy xalqlari kiradi. O'tmishda astronomiya astrometriya, samoviy navigatsiya, kuzatuv astronomiyasi va kalendarlarni yaratish kabi turli xil fanlarni o'z ichiga olgan. Hozirgi kunda professional astronomiya ko'pincha astrofizika bilan bir xil deb aytiladi.

Kosmologiya astronomiyaning butun olamni o'rganadigan alohida bo'limidir. Kosmologiya (*kosmos* va *logiya*) — koinotning tuzilishi va rivojlanishini hamda nisbiylik nazariyasi ob'ektlarini kuzatuv ma'lumotlari bilan nazariy tadqiqotlar yordamida o'rganuvchi fan bo'lib, bu fanning asosiy maqsadi - zamonaviy astronomiya va fizika bilimlariga asoslanib, koinotning evolyusion modelini tuzish, ya'ni uning boshlang'ich holatidan to bugunga qadar va kelajakdagi taraqqiyoti bosqichlarini o'rganish va tahlil qilishdan iboratdir.

Astronomik va kosmologik tushunchalar asrlar mobaynida Garb va sharq olimlarini qiziqtirib keladi. Ulug'bek ilm-fan olamida buyuk astronom sifatida mashhur. Bu borada u amalga oshirgan eng buyuk ish «Ziji jadidi Ko'ragoniy» deb nomlangan astronomik jadval sanaladi. U 1437-yilda aql bovar qilmas aniqlikda 1018 yulduz to'plamini «Ziji sultoniy» asarida tartib bergan. Ushbu asar 1665-yilda Oksfordda Thomas Hyde tomonidan, 1843-yilda Fransis Bayli tomonidan va 1917-yilda Edward Ball Knobel tomonidan yangidan tahrirlanib bosilgan. Ulug'bek undan keyin bir yilni 365 kun, 5 soat, 49 daqiq va 15 sonya deb belgilagan. Ulug'bek ushbu hisobida faqatgina 25 soniya xato qilgan ekan. Undan boshqa Ulug'bek yer yuzini o'rtalik kajligini 23.52 daraja deb belgilagan va bu yuz yillar davomida eng to'g'ri va aniq o'lcham deb topilgan [3].

Qadimgi G'arbning osmon haqidagi bilimlari bizga yunoncha yoki lotincha gapirgan odamlar orqali yetib kelgan. Masalan, Ispaniyaning eng muhim astronomik so'zlari fransuz tiliga qaraganda lotin va yunon tillariga, ayniqsa, ispan tiliga yaqinroq. Chunonchi, Astronomiya jismlari, Alpha Centauri, asteroid, Big Dipper la Mayor Mayor (katta ayol ayiq), la estrella binaria (ikki tomonlama yulduz), al agujero negro (qora tuynuk), al hoyo negro (kometa - uchurtma), la constelación (konstellatsiya), los rayos cósmicos (kosmik nurlar), al planeta enano (mitti sayyora), la galaksiya (Galaktika), shuningdek, gamma nurlanishi, los rayos gamma (gamma, gamma nurlari yoki radiatsiya radiusi), al meteoro, al bólido (meteoridlar), la Via Láctea (Somon yo'li), la luna (oy), la estrella de neutrones (neytron yulduz), Polar (Shimoliy Yulduz), al planeta (sayyora), la enana roj (qizil mitti yulduz), la gigante roja (qizil gigant), al satélite (sun'iy yo'ldosh), la estrella (yulduz), al-chap (quyosh), la enana (oq mitti yulduz) va h-zo.

«Sayyora» tushunchasiga «ekzo» old qo'shimchasi qo'shilishi orqali, bu sayyoraning Quyosh sistemasidan tashqarida joylashganligiga urg'u beriladi. Demak, ekzosayyora deganda boshqa yulduz atrofida aylanuvchi, ya'ni Quyosh sistemasiga taalluqli bo'lmagan sayyora tushunilishi kerak. Ekzosayyoralarning kashf etilishi faqat XX-asrning 90-yillaridagina imkonli bo'ldi. Buning sabablaridan eng asosiysi, bizning tasavvurimizga ham sig'mas darajada katta bo'lgan Koinotda sayyorani topish oson emasligi bilan bog'liq. Masalan, bizning Quyosh sistemamizdagi eng katta sayyora - Yupiter ham Quyosh massasining mingdan bir qismchalik keladi xolos. Shuningdek, sayyoralar o'zidan nur taratmaydi. Shu sababli ham ularni topish yanada mushkuldir. Favqulodda ulkan o'lchamga ega bo'lgan, shuningdek juda yorqin nur bilan yarqiraydigan yulduz yaqinidagi, unga nisbatan mitti va o'zidan hech qanday nur chiqarmaydigan sayyorani aniqlash va ko'rish juda qiyin. Bunda, yulduz shu'lasi ko'zni qamashtirib, kuzatuvchidan sayyorani pana qilib qo'yadi. Shu sababli ham astronomlar Koinotdan ekzosayyoralarni o'zini to'g'ridan-to'g'ri ko'rishga urinishmaydi balki, uning o'z yulduzi qarshisidan o'tayotgan vaqtda, yulduzni bizdan to'sib qo'yishi sababli, o'sha yulduz yorqinligining xiralashishiga sabab bo'lishidan kelib chiqib aniqlashadi. Bunday aniqlash usuli fanda «tranzit usuli» deyiladi. Ya'ni bunda sayyora yulduz qarshisidan tranzit o'tishida yulduz yorqinligi o'zgaradi [4].

Muhokama. Jeyms Pibls, Mishel Mayor hamda Didye Keloz Koinot evolyutsiyasi borasidagi nazariy kashfiyotlari hamda Quyosh turidagi yulduz atrofida aylanadigan ekzosayyorani kashf qilganlari uchun 2019 yili Nobel mukofoti bilan taqdirlandilar. «Ekzosayyora» termini ikki qismdan iborat: biz yaxshi biladigan sayyora terminiga «ekzo» old qo'shimchasi bog'langan. «Sayyora» termini ma'nosi «harakatlanuvchi», «ko'chib yuruvchi» degan ma'nolarni beradi. «Sayyor sirk» -

shahardan shaharga ko'chib yuruvchi sirk demakdir. Qadimgi munajjimlar tungi osmonda, joyidan qo'zg'almaydigan yulduzlardan tashqari yana, 5 ta joyini o'zgartirib turuvchi «yulduz»larni kuzatishgan. Shu sababli ham ularni «sayyora» deb atashgan. Aslida bu joyini o'zgartirib turuvchi osmon jismlari odamzotga qadimdan ma'lum 5 ta sayyora - *Merkuriy, Venera, Mars, Yupiter* va *Saturn* bo'lgan. Demak «sayyora» deganda biz ushbu sayyoralar va umuman, ular qatoridagi Quyosh sistemasida joylashgan barcha 8 ta yirik sayyorani tushunamiz. Yuqoridagi ro'yxatga Quyosh sistemasida joylashgan yana Yer hamda keyinroq kashf qilingan Uran va Neptun ham kiradi.

Astronomiya ilmi islom olamida va dunyoning boshqa qismlarida rivojlandi. Ilm-fanga salmoqli hissa qo'shgan islom astronomlaridan Al-Battaniy, Thebit, Abdurrahmon as-Sofi, Beruniy, Abu Ishoq Ibrohim az-Zarqoliy, Al-Birjandiy va boshqalar musulmon dunyosida yaxshi tanildilar. 9-asr boshlariga birinchi astronomik rasadxonalar paydo bo'ldi. 964 yilda mahalliy guruhdagi eng katta galaktika bo'lgan Andromeda galaktikasi fors musulmon astronomi Abdurrahmon al-So'fi tomonidan «Sobit yulduzlar kitobi»da qayd etildi [5; 6]. Maraga va Samarqand rasadxonalari qurilganidan keyin o'sha davrdan astronomlar ko'plab arabcha nomlarni termin sifatida kiritdilar [7; 8]. Shunday qilib astronomik terminlar ko'ptillilik zaminida paydo bo'ldi. Astronomik va kosmologik leksemalarni to'rt qismga ajratib o'rganish mumkin. Bular: 1. Astronomik va kosmologik terminlar, 2. Astronomik va kosmologik so'z va iboralar 3. Astronomik va kosmologik leksik chatishmalar. 4. Astronomik va kosmologik tushuncha anglatadigan so'z birikmalari.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bunday o'rganish usullari yangi terminlar paydo bo'lishini ta'minlaydi. Bugungi kunda astronomik va kosmologik terminologiya yuzasidan alohida ishlar olib borilmaganini hisobga olsak, bu sohada dolzarb muammolar yetarli darajada mavjudligini tushunish mumkin. Shuningdek, astronomik va kosmologik terminologiya lingvistik nuqtai nazardan makro va mikrosistemada atroflicha o'rganishni taqozo etadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева, Нилуфар. «LE PROVERBE: L'ASPECT LINGUISTIQUE ET SES DIFFERENTS TYPES.» ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz) 45.45 (2024).
2. Абдуллаева, Нилуфар Насуллоевна. «ФИЛОСОФИЯ ПОСЛОВИЦ: ГЛУБИНА МУДРОСТИ В КРАТКИХ ВЫСКАЗЫВАНИЯХ.» *Gospodarka i Innowacje*. 42 (2023): 710-714.
3. Nasulloeyvna, Abdullayeva Nilufar. «Associative Characteristics of the Proverb.» *Texas Journal of Philology, Culture and History* 6 (2022): 6-9.
4. Babkin A. M., *Russkaya frazeologiya, razvitiye i istochniki*. L., 1970;
5. Bobokalonov R. Umumiy tilshunoslik masalalari va frazeologik talqin. Ilmiy risola. *Ziyo-Rizogrif*. - Buxoro, 2009. 3-121 b.
6. Bobokalonov R.R. Nutqiy hosila, semiotik belgi, diskurs va neyropsixolingvistik holat. Monografiya, GlobEdite. Republic of Maldiva, Europe printed, 2023. Pages 3-223. ISBN: 978-620-0-64729-0.
7. Bobokalonov R.R. Linguistique textuelle (Matn lingvistikasi). Magistratura talabalari uchun darslik, O'z.Res. OO'MTV, 14.08.2023 yil 418-sonli buyrug'i. Ro'yxatga olingan raqami: 418-112. Toshkent. 2023
8. *From Earliest Times Through the 19th Century*. New York: Dover Publications, Inc., 1961. ISBN 978-0-486-20210-5.